

*М. М. Козяр, д-р пед. наук, професор,
Н. Я. Вовчиста, канд. пед. наук, доцент
(Львівський державний університет безпеки життєдіяльності)*

ПАРАДИГМАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ІНШОМОВНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

У статті обґрунтовано доцільність використання парадигмального підходу до професійної підготовки майбутніх фахівців у вищих навчальних закладах. Детально проаналізовано сутність і роль парадигмального підходу, який стосується зміни позиції педагогічної науки стосовно практики та передбачає вибір методів і засобів, які відповідають концептуальному ядру парадигми. Показано, що чинні раніше лінгводидактичні парадигми не відповідають новим вимогам, що зумовлює доцільність використання соціоцентричної парадигми до вивчення іноземних мов. Таким чином, для підвищення якості іншомовної підготовки майбутніх фахівців та у зв'язку зі значними змінами, привнесеними педагогічною наукою у теорію та практику (інноваційні технології навчання, використання різних підходів, методів, форм навчання тощо), перед науковцями та викладачами навчальних закладів виникла низка проблем у виборі таких впливів на систему навчання, які були б узгоджені з її внутрішніми властивостями та оптимально поєднувалися між собою, тобто спиралися на парадигмальний підхід до іншомовної підготовки фахівців цивільного захисту.

Ключові слова: парадигма, парадигмальний підхід, професійна іншомовна підготовка, майбутні фахівці цивільного захисту.

М.М. Козяр, Н.Я. Вовчиста

ПАРАДИГМАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИНОЯЗЫЧНОЙ ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ В ВЫСШИХ ТЕХНИЧЕСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

В статье обоснована целесообразность использования парадигмального подхода к профессиональной подготовке будущих специалистов в высших учебных заведениях. Подробно проанализированы сущность и роль парадигмального подхода, который касается изменения позиции педагогической науки относительно практики и предусматривает выбор методов и средств, соответствующих концептуальному ядру парадигмы. Показано, что действующие ранее лингводидактические парадигмы сейчас не соответствуют новым требованиям, что приводит к целесообразности использования социоцентрической парадигмы к изучению иностранных языков. Таким образом, для повышения качества иноязычной подготовки будущих специалистов и в связи со значительными изменениями, привнесенными педагогической наукой в теорию и практику (инновационные технологии обучения, использование различных подходов, методов, форм обучения и т.д.), перед учеными и преподавателями учебных заведений возник ряд проблем в выборе таких воздействий на систему обучения, которые были бы согласованы с ее внутренними свойствами и были оптимально соединенными между собой, то есть опирались на парадигмальное отношение к иноязычной подготовке специалистов гражданской защиты.

Ключевые слова: парадигма, парадигмальное отношение, профессиональная иноязычная подготовка, будущие специалисты гражданской защиты.

PARADIGMATIC APPROACH TO PROFESSIONAL FOREIGN LANGUAGE TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS IN HIGHER TECHNICAL EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS

The feasibility of using paradigmatic approach to training future specialists of civil protection in higher educational establishments is described in the article. The nature and role of paradigmatic approach which is concerning the change of position regarding science teaching practices is analyzed and it provides a choice of methods and means, according to the conceptual core paradigm. It is shown that the existing paradigm is still linguodidactic not meet the new requirements, which determines the feasibility of using sociocentric paradigm to study foreign languages. Thus, to improve the quality of foreign language training of future specialists before the scientists and academic teachers of educational establishments appear a lot of problems in the selection of influences on learning system that would be consistent with its internal properties and optimally combined with each other. It should be relied on the paradigm approach to foreign language training specialists of civil protection.

Key words: paradigm, paradigm approach, professional foreign language training, future civil protection specialists.

На кожному історичному етапі суспільного розвитку, виходячи з провідної місії освіти, існувала певна парадигма, яка визначала зразок, модель побудови освітнього простору. У кожний конкретний історичний момент парадигма освіти з притаманною їй специфікою відображала світогляд соціуму, панівну теорію, рівень розвитку педагогічної науки і характеризувалася відповідними уявленнями суспільства про цілі та завдання освіти, критерії ефективності й результативності навчання, пізнавальних та інших можливостей особистості. Основною передумовою розроблення нових освітніх парадигм у XXI ст. є криза освіти, яка виникла у другій половині XX ст., коли в індустріальному суспільстві панував науковий тип освіти, відповідно до якого парадигма орієнтувала на цінність знання. Такий підхід призвів до технологізації дослідницької діяльності та, як наслідок, і самого навчального процесу, що вибудовувався як поетапний педагогічно керований рух учня від незнання до знання, де йому відводилася роль об'єкта. Але за останні десятиліття «відповідно до зміни ролі науки в житті людей виникають зміни у підходах до побудови змісту освіти: якщо раніше в основі змісту освіти лежали виключно наукові знання, то тепер наукові знання мають стати лише одним із компонентів змісту освіти, рівноправно з іншими формами людської свідомості» [1, с. 47].

На сучасному етапі розвитку суспільства затребуваним є випускник навчального закладу, який не лише оволодіває знаннями та знає декілька мов, а й реалізує себе завдяки їм: розвиває свій творчий потенціал, набуває досвіду особистісно значущої комунікації з оточуючими людьми, культурою тощо. У цьому процесі значну роль відіграє іншомовна підготовка майбутніх фахівців як важливий засіб формування інтелектуального потенціалу суспільства, що в умовах глобалізації перетворюється на один із провідних чинників розвитку країни.

Завданням вищої професійної освіти стає формування не лише професійних знань, умінь і навичок, а й орієнтація на подальше підвищення своєї професійної компетенції, розвиток уміння спілкуватися, використовуючи слово як засіб комунікації для вирішення професійних завдань в умовах розширення міжнародних зв'язків. Тому актуалізується проблема підготовки майбутніх фахівців, зокрема цивільного захисту, до іншомовного професійного спілкування.

У педагогічному вимірі навчання фахівців цивільного захисту як професійна підготовка до діяльності в екстремальних умовах становить професійно-екстремальний педагогічний процес, який інтегрує навчання, виховання, формування і розвиток особистості. «Разом із цим професійна підготовка до діяльності в екстремальних умовах розглядається як цілісна педагогічна система, що охоплює низку взаємопов'язаних підсистем за: цілями, завданнями та змістом» [2, с. 392].

Накопичення, уточнення та конкретизація фактів, які загострилися в межах старої парадигми, визрівання вихідних теоретичних положень нової парадигми, зіставлення цих положень зі шляхами їх практичного втілення є найбільш значущими для нової парадигми. У вирішенні цієї проблеми суттєва роль належить парадигмальному підходові, якому в останні десятиріччя приділена увага в науково-педагогічних працях С. Бережної, О. Вознюка, Р. Гуревича, І. Зязюна, І. Колесникової, Н. Коршунової, В. Кукушкіна, Л. Лузіної, А. Новікова, М. Романенка, Е. Степанова, І. Утюж та ін. на основі загальнопедагогічних теорій, розроблених С. Гончаренком, В. Кушніром, В. Краєвським, М. Скаткіним та ін.

Мета статті полягає в обґрунтуванні доцільності використання парадигмального підходу до професійної підготовки фахівців у вищих навчальних закладах.

Виклад основного матеріалу. Зміни парадигмального рівня в навчанні пов'язані з такими тенденціями: відчуження знання від людини і «самостійне життя» знання; віртуалізація компонентів і процесів діяльності (зокрема предмета, результату та власне процесу діяльності); віртуалізація учасників начального процесу (викладачів і студентів, які вдаються до «ретрансляційного» навчання, передачі «зовнішнім пристроям» турботи про інформаційні та знаннєві процеси, передбачені навчальними програмами); усунення будь-яких обмежень щодо інформаційної взаємодії та застосування знань (у сфері освіти це надбання породжує революційну тенденцію – відмову від практично всіх «фізичних» компонентів, що навантажують процес навчання; перенесення професійної підготовки на виробництво тощо); застосування критерію ефективності замість синтетичного критерію якості освіти тощо. Щодо зміни критерію якості на критерій ефективності освіти М. Чурсіна [3, с. 171-178] зазначає, що ця заміна є менш помітною, але не менш важливою парадигмальною зміною, адже йдеться про оцінку функціонування ключової соціальної системи.

Але щоб ці чинники справді взаємодіяли, треба докласти немало зусиль для їх реалізації. «Всі – батьки, вчителі, куратори академічних груп, священники, – наголошує Іван Павло II, – повинні брати активну участь у спільній справі – вихованні молодого людини. Їм слід пам'ятати, що те, чого вони навчають, слід показувати на власних прикладах. Молоді люди дуже вразливі до зауважень, отриманих від дорослих, які для них є прикладом... Виховання молодих людей є завданням усіх християнських спільнот і держави. Наше завдання – показати їм основні цінності, щоб вони відповідали за себе і приєднувалися до творення суспільства» [4, с. 22].

Варто зазначити, що категорія «підхід» (без прикметника «парадигмальний») давно використовується не лише в педагогічних дослідженнях, а й в освітній практиці. Вона вживається для позначення практичної орієнтації педагога на «певну сукупність взаємопов'язаних понять, ідей і способів педагогічної діяльності» [5, с. 83]. Спектр таких підходів досить широкий: системний, діяльнісний, розвивальний, синергетичний, культурологічний, особистісно орієнтований, диференційований тощо. «Спрямованість на один із них дозволяє вибудувати стратегію освітньо-виховної діяльності, здійснити наукове обґрунтування проекрованої інноваційної освітньої моделі» [6, с. 10]. Зауважимо, що у практичній педагогічній діяльності різноманітні підходи взаємодоповнюються, застосовуються в єдності, але при цьому переважає провідний – системний. Він, у свою чергу, тісно пов'язаний із парадигмальним підходом.

Парадигмальний підхід стосується зміни позиції педагогічної науки стосовно практики та передбачає вибір методів і засобів, що відповідають концептуальному ядру парадигми. Сутність поняття «парадигмальний підхід» полягає в тому, що в ньому «поєднуються ціннісні орієнтації, теоретичні ідеї та способи наукової діяльності, і тим самим створюється можливість здійснювати цілісне дослідження» [6, с. 9].

Говорячи про парадигмальний підхід в освіті, не можна не пов'язувати його з педагогічними системами, які належать до складних організованих систем. Їх організація передбачає наявність цілеспрямованої поведінки, її мотивів і характеристик. Іншими словами, організація системи є її характеристикою, яка нетотожна складності її структури. Організація є, принаймні частково, самокерованою системою, якій властива здатність вибирати напрями діяль-

ності, відповідальність за які може розподілятися між елементами системи на основі їх функцій, положення чи інших ознак (структура організованої системи). У визначенні поведінки та взаємодії підсистем організованої системи важливу роль відіграє взаємодія між частинами організації. Учасники організаційної системи розподіляють між собою завдання та відповідні напрями діяльності (вибір рішення). Більшість педагогічних систем є утвореннями досить високого рівня, що свідомо рухаються в напрямі обраної мети [7, с. 45-43].

Як і всі інші системні структури, педагогічна система під тиском інноваційних чинників (таких як накопичення педагогічних теорій, їх ідентифікація із традиціями навчання та виховання, перегляд цілей підготовки фахівців, змісту освіти, поява нових форм і методів навчання тощо) змінює свої параметри, стає нестійкою. Парадигма в педагогіці дозволяє виробити систему координат для орієнтування в розмаїтті педагогічних теорій щодо створення нової системи з урахуванням традицій національної освіти, для вивчення педагогічної реальності з позиції виокремлення в ній однотипних способів постановки і розв'язання проблем виховання та навчання людини. Завдання парадигмального осмислення освітнього процесу полягає в конструюванні узагальнених моделей теорії та практики навчання та виховання, які дозволяють типологізувати педагогічні феномени і в формі їх одиничних проявів, і в узагальнених формах – концепціях, системах, технологіях [8].

Поширення поняття «парадигма» в сучасних науково-педагогічних дослідженнях та інноваційній освітній практиці іншомовної підготовки свідчить, що в ньому об'єктивовані важливі як для науковців, так і для викладачів значення. У дослівному перекладі з латинської мови слово «парадигма» означає «приклад, зразок», але в сучасній педагогічній науці його розуміють як концептуальну модель освіти, причому існує дуже багато різних освітніх парадигм. Уперше під поняттям «парадигма» понад півстоліття тому американський філософ науки Т. Кун запропонував позначати «визнані всіма науковими досягнення, які впродовж певного часу дають науковому співтовариству моделі постановки проблем та їх розв'язання» [9, с. 11].

У сучасній філософії науки поняття «парадигма» є полісемічним. Воно визначається як «система теоретичних, методологічних і аксіологічних настанов, прийнятих в якості зразка вирішення наукових завдань і поділених усіма членами наукового співтовариства» [10, с. 304]. Проектування сучасної педагогічної (соціально-педагогічної) системи парадигм має враховувати впливи як зовнішніх (оточення), так і внутрішніх (особистісних, людських) чинників, що позначається на зміні її компонентів (цілей, принципів, змісту, методів та організаційних форм спільної діяльності суб'єктів). Не лише парадигма науки регламентує практичну освітню діяльність, а й остання, своєю чергою, впливає на наукову парадигму, вносить у неї свої корективи. Загалом у педагогічній теорії парадигму розуміють як цілісну вихідну концептуальну схему, певний методологічний конструкт, що інтегрує провідні наукові теорії, моделі вирішення проблем, що домінують у науці впродовж певного історичного періоду [11, с. 62]. В ієрархії парадигм вони взаємодіють між собою.

В основі формування тієї чи іншої парадигми педагогіки лежать певні наукові підходи, що відображають історичні, національні, культурні, соціальні, економічні, науково-технічні, гуманітарні й інші тенденції розвитку суспільства. Так виникли авторитарна, технократична, традиційна, гуманістична, інноваційна й інші парадигми в педагогічній науці. Поява в час розвитку інформаційного суспільства такої кількості парадигм дозволяє говорити про «парадигмальну освітню революцію» та тісно пов'язується з поняттям «цивілізаційна парадигма потенційності освіти». Дослідження цивілізаційної природи освіти розширює уявлення та можливості для прийняття ідеї різноманіття світу як становлення індивідуальності, для визнання необхідності орієнтуватися в освіті на загальнолюдські завдання та цінності.

Парадигми розрізняються за цілями (що ставляться перед освітою, розумінням функцій школи), способами їх досягнення та характером педагогічної взаємодії. Отже, проблема осмислення множини сучасних освітніх парадигм, їх систематизація та здійснення аналізу перспектив їх співіснування й інтеграції за принципами та методологічними засадами, які б відповідали викликам швидкоплинної та нестабільної соціальної реальності, дає змогу згрупувати їх за спільними методологічними ознаками [12, с. 101]:

- історично вироджені (досвідно-практичного навчання з містико-ритуальними елементами, калогативну, догматичну);
- соціетарні (калогативна, догматична та парадигма пояснювально-ілюстративного навчання);
- традиційної педагогіки (пояснювально-ілюстративного навчання, технократична (науково-технократична), знаннєва, педоцентристська, ЗУНівська);
- людино орієтовані (антропологічні – парадигми адаптивного та розвивального навчання, здорового глузду (природна педагогіка), дитиноцентристська, когнітивна, прагматична);
- гуманістичного навчання (історико-культурна, політехнічна, особистісно орієтована, діяльнісна, системна, гуманна).

У процесі проектування системи іншомовної підготовки можуть реалізовуватися різні парадигми.

Як невід’ємний компонент освіти, іншомовна підготовка не може функціонувати окремо від середовища, в якому вона розвивається. Оскільки освітні процеси мають відповідати соціально-економічним змінам, вимогам суспільства та працедавця до підготовки фахівця, то природно, що педагогіка час від часу повинна переглядати і методологію, і методику навчання, адже під їх впливом докорінно змінюються зміст і форма практично всіх процесів, які її складають. Останнім часом масштаб трансформації інформаційного простору під тиском технологій став таким, що інспірує парадигмальні зміни в освіті. Усвідомлення змісту таких змін є загальною науковою проблемою, що стоїть перед освітянами (як науковцями, так і викладачами ВНЗ).

Значний вплив на систему навчання іноземних мов мають особистісно-організаційні чинники. Важлива роль відводиться програмі, оскільки від цілей, визначених у ній, у тому числі від їх відповідності соціальним потребам суспільства, залежить система організації навчання. В який спосіб реалізуються ці завдання, великою мірою залежить від кількох складників навчального процесу, а саме: навчальних посібників, автентичних матеріалів (журналів, газет). Важливим є використання можливостей Інтернету та телевізійних програм, які надають процесу вивчення мов творчого характеру. Крім того, специфіка вивчення іноземної мови за професійним спрямуванням у системі підготовки фахівців цивільного захисту сприяє розширенню та поглибленню освітнього процесу в цілому, зокрема забезпечує надходження нової інформації, нових знань, відомостей із різних сфер.

Слід зазначити, що з плином часу змінювались уявлення про сутність іншомовної підготовки, але соціоцентричною парадигмою зумовлюється формування змісту з таких позицій (постулатів): в основі освіти мають покладатися базові знання та відповідні вміння і способи навчання, навички; зміст освіти мають складати дійсно важливі та необхідні, а не другорядні знання; гуманістична спрямованість. Ця парадигма спирається на ідею про зберігаючи (в позитивному сенсі консервативну) роль освіти, мета якої полягає у збереженні та передаванні молодому поколінню культурної спадщини, ідеалів і цінностей, які сприяють індивідуальному розвитку особистості. Тому зміст іншомовної підготовки має ґрунтуватися на базових знаннях, які витримали випробування часом.

Висновок. Отже, у зв’язку зі значними змінами, привнесеними педагогічною наукою в теорію та практику освіти (інноваційні освітні технології, використання сучасних підходів, нових методів, форм навчання тощо), перед науковцями і викладачами вищих навчальних закладів виникла низка проблем щодо підвищення якості іншомовної підготовки майбутніх фахівців цивільного захисту. Їх розв’язання потребує організації ефективної системи навчання, всі компоненти якої були б узгоджені з її внутрішніми властивостями й оптимально поєднані між собою, тобто спиралися на парадигмальний підхід до професійної освіти.

До подальших напрямів дослідження відносимо обґрунтування концепції професійної іншомовної підготовки майбутніх фахівців цивільного захисту в контексті сучасних освітніх парадигм.

Список літератури:

1. Новиков, А. М. Постиндустриальное образование / А. М. Новиков. – М. : Эгвес, 2008. – 136 с.
2. Козяр, М. М. Теоретичні та методичні засади професійної підготовки особового складу підрозділів з надзвичайних ситуацій : дис... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Михайло Миколайович Козяр. – К., 2005. – 532 с.
3. Чурсін М. М. Парадигмальні зміни технологій навчання в умовах розбудови інформаційного суспільства: педагогічна оцінка // Вісник Черкаського університету. Серія : Педагогічні науки. – Черкаси : Черкаський національний університет, 2011. – Вип. 206. – С. 171–178.
4. Jan Paweł II. Wychowanie młodego pokolenia zadaniem wszystkich // L'Osservatore Romano. – 2004. – Nr. 11-12. – S. 22–23.
5. Степанов, Е. Н. Педагогу о современных подходах и концепциях воспитания / Е. Н. Степанов, Л. М. Лузина. – М. : Сфера, 2002. – 160. с.
6. Бондаревская, Е. В. Парадигма как методологический регулятив педагогической науки и инновационной практики [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://portalus.ru/modules/shkola/rus_show_archives.php?subaction=showfull&id=1195048158&archive=1195938639&start_from=&ucat=&
7. Легостаев, И. И. Парадигмальный подход к системной методологии педагогики / Иван Иванович Легостаев // Вестник Нижневартковского государственного университета. – 2013. – № 4. – С. 45-53.
8. Зайченко, Н. Парадигмальний підхід в іспаномовному дискурсі соціальної педагогіки на рубежі ХХ – ХХІ ст. [Електронний ресурс] / Наталія Зайченко // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії : Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 30–31 липня 2014 р. – Режим доступу : <http://conferences.neasmo.org.ua/uk/conf/7>.
9. Кун, Т. Структура научных революций. – М. : Прогресс, 1977. – 300 с.
10. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. – М., 2008. – 304 с.
11. Корчевський, Д. Парадигмальний підхід до інтеграції змісту професійної підготовки майбутніх фахівців комп'ютерного профілю / Дмитро Корчевський // Проблеми підготовки сучасного вчителя : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини [ред. кол. : Н. С. Побірченко та ін.]. – Умань : ФОП Жвятий О. О., 2013. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 60–68.
12. Попова, Т. М. Сучасні освітні парадигми і дидактика фізики / Т. М. Попова // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету. Серія педагогічна. – Вип. 13 : Дидактика фізики і підручники фізики (астрономії) в умовах формування європейського простору вищої освіти. – Кам'янець-Подільський : К. – ПДУ, РВВ, 2007. – С. 101-104.

References:

1. Novikov, A. M. Post-industrial education (2008). M. : Egves. 136 s. (in Russ.)
2. Kozyar, M.M. (2005) Theoretical and methodological bases of Professional Training` experts of subunits of emergency situations. – Manuscript. Institute of pedagogics and psychology of professional education of APS of Ukraine, Kyiv, 2005. — 532 c. (in Ukr.)
3. Chursin, M. M. (2011). Paradigmatic changing technology training in developing the information society: educational evaluation. Visnik Cherkaskogo universitetu. Seriya : Pedagogichni nauki. — Cherkasy : Cherkaskiy natsionalniy universitet, Vip. 206. 171-178. (in Ukr.)
4. Jan Paweł II. (2004) Wychowanie młodego pokolenia zadaniem wszystkich / “L'Osservatore Romano”, nr 11-12. 22-23.
5. Stepanov, E.N., Luzina, L.M. (2002). The teacher of modern approaches and concepts of education. Moskva, 160. (in Russ.)

6. Bondarevskaya, E. V. Paradigma kak metodologicheskiy regulyativ pedagogicheskoy nauki i innovatsionnoy praktiki Tekst: zagolovok s ekrana // Eduguides : sayt. Retrieved from: http://portalus.ru/modules/shkola/rus_show_archives.php?subaction=showfull&id=1195048158&archive=1195938639&start_from=&ucat=& (in Russ.)
7. Legostaev, I.I. (2013). Paradigm approach to systematic methodology of pedagogy. Vestnik Nizhnevartovskogo gosudarstvennogo universiteta 4. 43-53. (in Russ.)
8. Zaychenko, N. (2014). Paradyhmlnyy approach to Hispanic discourse of social pedagogy at the turn of XX - XXI century. — Retrieved from: <http://conferences.neasmo.org.ua/uk/conf/7> (in Ukr.)
9. Kun, T (1977). Structure of Scientific Revolutions. M.: Progress, 300. (in Russ.)
10. Gritsanov, A. A. (2008). Newest Philosophical Dictionary. 304 (in Russ.)
11. Korchevskiy, D. (2013). Paradigmatic approach to the interpretation of the content of professional future computer specialists' training. Problemi pidgotovki suchasnogo vchitelya: zbirnik naukovih prats Umanskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni P. Tichini [red. kol. : N.S.PobIrchenko ta in.]. – Uman : FOP Zhovtiy O.O. Vip. 8.— Ch. 2. 60—68. (in Ukr.)
12. Popova, T. M. (2007). The modern an educational paradigm and physics didactics. Zb. nauk. pr. Kam'yanets-Podilskogo derzhavnogo universitetu. Seriya pedagogichna. – Kam'yanets-Podilskiy : K. – PDU, RVV. Vip. 13. 101-104. (in Ukr.)

